

TÜRKÇE ÜNLEMLERİN KULLANIMBİLİM (PRAGMATICS) YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

Dr.Oya Külebi

Dilbilgisi türlerinden olan ünlemler, coşkulu konuşmalarda, duyguları anlatma işlevini yüklediklerinden ve kullanımlarında ses tonunun da yardımıyla değişik duygu türlerini ayırt ettiklerinden, içinde buldukları tümcelere duygu yükü katarak bunları ünlem tümcesi durumuna getirmektedirler. Dolayısıyla ünlem tümceleri,kişilerarası ilişkilerde duyguları aktarma işleviyle, ya da başka bir deyişle, ünlem tümcesini söyleyen kişinin (konuşucunun) duygusal (emotive) değerlendirmelerini içermesiyle kullanımbilim kapsamına girmektedir.

Bu çalışma için, *Türkçe Sözlük* (1983, Genişletilmiş Yedinci Baskı, Cilt I ve II, Türk Dil Kurumu Yayınları- 505/1-2) taranmış, ünlem olarak belirtilen sözcükler bulunmuştur. Bu sözcükler daha sonra anlamlarına göre sınıflandırılmış ve bu anlam grupları içinde sergiledikleri işlevler incelenmiştir.

Kullanımbilimin konusu tümceler, hatta tümceleri belirli nitelikleri olan kişilerin belirli dil ortamlarında ve bağlamlarında kullanmaları oluşturduğundan, ünlem olan sözcüklerin ünlem tümcesi oluşturmadaki işlevlerine ağırlık verilmiş ve bu ünlem tümcelerinin kullanımbilim yönünden anlam özellikleri incelenmiştir. Böylelikle bu çalışmanın yapı ve işlev arasındaki sözdizimsel bağlantıyı, öbür bağlamsal etmenlerin yanı sıra göstermesi açısından kullanımbilim konusuna bir katkısı olacağı düşünülmüştür.

1.KULLANIMBİLİM VE SÖZDİZİMİ

Kullanımbilim yüzyılımızda Chomsky'nin Üretici Dilbilgisi kuramının biçimsel (formal) yaklaşımına karşı bir tepki olarak gelişen işlevsel (functional) bir yaklaşım olarak düşünülebilir¹.Çünkü Üretici Dilbilgisi kuramının temeli, dilin bir mantıksal görüngü olması nedeniyle mantık kurallarına yakın kurallar dizgesi yoluyla betimlenebileceği; dilin kurallara bağımlı (rule-governed) bir dizge olduğu; bu kuralları o dili kullanan dil toplumunun bir uzlaşım (convention) sonunda oluşturduğu; bir kuram oluşturabilmek için gerekli dil verilerinin dil sezgisi (intuitions) yoluyla bulunabileceği, böylelikle dil kuramının dile ileride kaulabilecek yapıları da betimleyecek nitelikte olması; dilin tümcelerden oluştuğu; ve tümcelerin biçimsel (formal) yönden betimlenmeleri gerektiği ilkelerine dayanmakta idi.Bu yaklaşıma göre anlam, tümcenin dilbilgisi yapısına bağlı bir görüngü olup, sözdizimi ve sesbiliminden elde edilebilecek bilgiler doğrultusunda yorumlanabilmektedir.

Kullanımbilim ise dili bir iletişim aracı olarak değerlendirdiğinden, dilin alanına girer ve yanıt niteliğindedir.

kişilerarasında bilgi iletme amacıyla kullanımında tümcelerın metin oluşturmaya katkıları işlevsel (functional) açıdan değerlendirilmek zorundadır. Üretici Dilbilgisinin dili kurallara bağımlı bir dizge olarak incelemesine karşılık kullanımbilim dili belirli ilkelerle kontrol edilen (principle-controlled), sözbilimsel (rhetorical) bir yapı olarak görmektedir. Dilbilgisinin uzlaşım konusu olarak belirlediğı kurallar, kullanımbilimde konuşmanın dayandığı ilkeler biçimini almakta ve konuşma bu ilkeler doğrultusunda düzenlenmektedir. Dolayısıyla, bu yaklaşıma göre tümce anlamı, belirli dil kurallarına göre düzenlenmiş tümcelerın konuşma sırasında, konuşmanın geçtiğı dil-içi ve dil-dışı doğrultusunda, konuşucu ve dinleyicinin paylaştığı kültüre bağılı ve üzerinde konuşulan konuyla ilgili ortak art alan bilgilerine dayanarak, ayrıca konuşucu ve dinleyicinin birbirlerine göre toplumsal konularına göre yorumlanabilmektedir. Böylelikle Üretici Dilbilgisinin bağılama bağılı olmayan, ideal, kuramsal yapılar olarak ele aldığı tümceler, kullanımbilimde belirli bir bağlamda, belirli bir kişi tarafından söylenmiş toplumsal bir görüngenü niteliğindeki sözceler olarak görülmektedir. Chomsky'nin de vurgulamış olduğı tümce (sentence) ve sözce (utterance) ayrımı ve bunlardan yalnızca tümcelerın dilbilgisi incelemelerine konu olabileceğı görüşüne karşılık kullanımbilimin konusunu sözceler, başka bir deyişle, dile getirilmiş yapılar oluşturmaktadır. Ayrıca, biçimsel yaklaşımın dili otonom (özerk) bir dizge olarak incelemesine karşılık, işlevsel yaklaşım dili toplumsal işleyle bağımlı ölçüsünde incelemektedir.

Üretici Dilbilgisinin biçimsel yaklaşımı ile kullanımbilimin işlevsel yaklaşımı arasında dile bakış açısı yönünden farklılıklar görülse de bunları apayrı yaklaşımlar olarak görmemek gerekmektedir. Çünkü bunlar birbirlerini bütünüleyen ve birbirlerine bağılı yaklaşımlardır. Dili iletişim amacıyla işlevsel yönüyle kullanma, yapı bilgisini, yani düzgün, geçerli, tümceler kullanmayı gerektirmektedir ve bu yapıların iletişim amacıyla bazı işlevler yüklenmeleri ikinci bir düzlemde kullanılmalarını içermektedir. Dolayısıyla işlev, yapıya (biçime) dayanmak zorundadır. Bu konuda N.V.Smith'in (1989:165) yorumu konuyu açıklayıcı niteliktedir: "... dil kullanımı kuramı yalnızca geçtiğimiz on yıl içinde ortaya çıkmıştır. Bu kuramın dilbilgisi kuramının yerini almayı onu bütünülediğini belirtmekte yarar bulunmaktadır. Değişiklik ise ilgili sorunların doğasının algılanmasında olmuştur. 'Konu' ('topic'), 'yerleşik bilgi', ('given'), 'önavsayım' ('presupposition') ve diğerleri kendi başlarına dilbilgisi kavramları olamayıp, yalnız dilbilgisi sahnesi içinde betimlenebilecek görüngülere değinmektedirler." G.Leech (1983:15) de konuşma ortamı (speech situation) kavramını oluşturan elemanları 1)konuşucu ve dinleyici, 2)bağlam, 3)amaçlar, 4)edimsöz, 5) sözce olarak sıralayıp kullanımbilimin anlambilimden ayrıldığı tek noktanın konuşma ortamına bağılı anlam olduğuna değinmektedir.

Bu bilgilerin ışığında, kullanımbilim bir yönüyle dilbilgisi verilerine dayanmak zorunda olduğundan, başka bir deyişle dilbilgisi yönünden tanımlanmış tümce anlambilimi, sözdizimi ve sesbilimine dayanmak zorunda olduğundan, bu çalışmada ünlem tümcelerının dilbilgisi özelliklerine ve kullanımbilim açısından

değerlendirilmelerine yer verilecektir.

2.TÜMCE TÜRLERİ İÇİNDE ÜNLEM TÜMCESİNİN YERİ

Dilbilim literatüründe tümce türleri hem dilbilgisi yönünden tanımlanan kuramsal yapılar olarak hem de dile getirilen tümceler olarak ikili kavramlarla belirtilmektedir. Bunlardan evrensel nitelikli ² tümce türlerinin, bildirme tümcesi (statement, declarative), soru tümcesi (question, interrogative) ve buyrum tümcesi (command, imperative) olduğu belirlenmektedir. Çünkü bunlar doğal dillerin hepsinde bulunan, dilbilgisi yönünden ayrılmış (declarative, interrogative, imperative) yapılarıdır. Temel işlevleri ise, bildirme tümcesinin bilgi vermek, soru tümcesinin eksik bilginin sağlanması konusunda dinleyiciden bilgi istemek, buyrum tümcesinin ise bir kişinin bir işi ya da eylemi yapması konusunda bilgi vermek için kullanılmalarıdır. Fakat başka çalışmalarda bu üç türle birlikte ünlem tümceleri de (exclamative, exclamation) evrensel nitelikli kabul edilmekte, işlevi de konuşucunun kendi duygularını anlatmak için kullanımıyla açıklanmaktadır.³

Türkçe kaynaklarda ise, Türkçe için bildirme kipi ve istek kipi olarak iki tür kip belirlenmesi nedeniyle bunlara bağlı olan **bildirme tümceleri** ile **isteme tümceleri** sınıflamasına gidilmekte ve isteme tümceleri içinde, **istek tümcesi**, **buyrum (emir) tümcesi**, **gereklik tümcesi** ve **ünlem (sesleme) tümcesi** türleri bulunmaktadır ⁴. Bu sınıflamaya soru tümcelerinin de eklendiği görülmektedir ⁵.

Tüm bu tümce ayrımlarını belirleyen dilbilgisi yapıları, her zaman kendileri için belirlenen işlevler doğrultusunda kullanılmamaktadır:

- 1.a) "Medeni olmayan insanlar, medeni olanların ayakları altında kalmaya mahkumdurlar." Atatürk (bildirme)
 - b) "Kadın eli öpen bir evliya?" R.H.Karay (bildirme tümcesi-soru)
 - c) "Zaman dediğin ne de hızlı akıyor!" N.Ataç (bildirme tümcesi-ünlem)
2. a) Saat kaç? (soru)
 - b) Pencereyi açabilir misiniz? (soru tümcesi-istek)
 - c) Ne kadar tatlı konuşuyordu! (soru tümcesi-ünlem)
 - d) Gayre bakma yüzün göster
Ben gönlümü bilmez miyim" (soru tümcesi-bildirme)
- 3.a) "Götür bunu eve; sakın bunu bir daha buraya sokma."Ö.Seyfettin (buyrum)
 - b) "Yooo, güvercinlerime dokunmayınız." Y.K.Karaosmanoğlu (buyrum tümcesi-ünlem)

- 4.a) "Bizde de bir gazetecilik okulu açılrsa!.." A.Rasim (istek)
 b) Ah, bir gelse! (istek-ünlem)

Yukarıdaki tümcelerde de görüldüğü gibi dilbilgisi yapıları ile kullanımları arasında doğrudan bir ilişki bulmak güçtür. Bazı genellemelere gidilebilmekle beraber, tümceler çoğunlukla kullanımları doğrultusunda anlam kazanmakta ve işlevleri belirlenebilmektedir.

Ünlem tümcelerine baktığımızda, duygu yükü aktaran, ya da seslenme biçiminde bulunan tüm tümce yapıları ünlem niteliğindedir. Hatta bazen eksiltili (yargısız) yapılar biçimini de alabilmektedirler. Bu nedenle biçimsel yönden tanımlamalarının yapılması güçleşmektedir.

Ünlem tümcelerinin en belirgin olanları, içinde ünlem sözcüğü bulunan duygusal anlatımlardır. Bir bölümü **ne, ne kadar, ne biçim, nasıl** gibi sözcüklerle başlayanlardır. Bunlar yapı yönünden soru tümcelerine benzedikleri halde, soru tümcelerinden beklenen bilgi isteme niteliğinde olmadıkları görülür. Soru sözcükleri, ünlem tümcelerinde belirli bir değişkenin aşırı uçlardaki derecesini göstermektedir. (Ör. **Ne güzel haval!**). Bazı durumlarda değişke (isim), belirtik bir biçim almaksızın konuya ve bağlama göre yorumlanabilir (Ör. **Ne kötü!, Ne sıcak!**). Bazen de soru sözcükleri isimlerden önce kullanılıp bunların iyi ya da kötü yönde değerlendirilmeleri kullanım ortamına göre yorumlanabilir. Böylelikle, **Ne insanlar var bu dünyada!** tümcesi, konuşma konusuna göre çok iyi ya da çok kötü insanları belirtir. Aynı doğrultuda, **Nasıl iştir bu böyle!** tümcesi de iyi ya da kötü sonuçlanmış bir iş ile ilgili sevinmeyi ya da üzülmeyi anlaur.

Ünlem tümcelerinde değer derecelerinden ve bunlarla ilgili anlatımlardan söz edildiğinden soru sözcüklerinin sıfat, belirteç, ve belirteç niteleyicisi olarak kullanımlarına daha çok rastlanmaktadır. Ayrıca eksiltili yapılarda da bazen isim bazen de yüklem bulunmaksızın soru sözcükleri, berkitme anlamıyla ünlem tümcesi oluşturabilmektedir.

- Ne kadar büyük bir kalabalık vardı! (ne kadar+sıfat+özne+yüklem)
 Birlikte ne güzel vakit geçirdik ! (ne+sıfat+nesne+yüklem)
 Ne kadar kibar bir insan! (ne kadar+sıfat+isim)
 Ne kadar hızlı koştu ! (ne kadar+belirteç+yüklem)
 Ne kadar gücendim, bilemezsin! (ne kadar+yüklem)

Türkçede berkitme yoluyla ünlem tümcesi kurma, teklifsiz konuşmalarda amma sözcüğüyle sağlanmaktadır : **Amma hızlı!, Amma sıcak ha!**

Tümce ere ünlem niteliği kazandıran, çoğunlukla ünlem sözcükleridir. Ünlemler, tümcele n başında ya da sonunda, tümcenin bütününden virgülle ayrılmış olarak kullanık klarından ünlem tümceleri oluşmaktadır. Anlatılan duygunun türü ise

ünlemin anlamının tümce anlamıyla bağdaşmasından ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ünlemlerin içinde bulunabilecekleri tümcelerin dilbilgisi yönünden hiçbir sınırlaması yapılmamaktadır. Bunlar, buyrum, istek-dilek, gereklilik, soru, bildirme kipleriyle kurulmuş yüklemli bulunan, ya da hiç yüklemi bulunmayan tümcelerde kullanılabilirlerdir.

Ah, o eski günler! (eksiltili)
 Eee, sonra! (eksiltili)
 Aa, niye geldin! (soru)
 Of, bıktım! (bildirme kipi)
 Ah, bahar gelse! (dilek kipi)
 Aman, çocuğa iyi bakın! (buyrum kipi)
 Eh, haydi gidelim! (istek kipi)

Ünlemin belirtik olarak bulunmadığı fakat yoğun duygu yükü taşıyan tümceler, isim, sıfat, belirteç, eylem gibi sözcük türleri ve bazı kalıp sözler de kendi başlarına seslenme biçiminde kullanıldıklarında ünlem niteliğindedir. Fakat bu çalışmanın kapsamında yalnız ünlem sözcükleri bulunan tümcelere yer verilmiştir.

3.DİL İŞLEVLERİ VE ÜNLEMLER

Yukarıda belirtilen tümce türleri ile işlevleri arasında her zaman doğrudan bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. Ne kadar güzel bir hava! ünlem yoluyla bir duygulanmayı anlatırken aynı yapıda bulunan Ne kadar borç istiyorsunuz? tümcesi soru biçimini alarak belli bir konuda bilgi isteme işlevini yüklenmektedir. Ayrıca tek bir işlevin değişik yapılar yoluyla dolaylı ya da doğrudan anlatım bulduğu bir gerçektir. Ünlemler konusunda sağlıklı yargılara ulaşabilmek için kullanılabilecek alanına giren, Austin ve Searle ile geliştirilen **sözylemlere** ve Jakobson'un Bühler'den alıp geliştirdiği **dil işlevlerine** değinmek gereği doğmaktadır.

Sözylem kuramında, önermeler (proposition) yoluyla gerçekleştirilen eylemler incelenmekte ve anlam, sözcenin yargı içeriğinin (propositional content) yanı sıra taşıdığı edimsöz değerine (illocutionary force) göre yorumlanmaktadır. Sözcelerin gerçekleşmesi ise hem dilbilgisi kurallarına, hem de gerekli ve yeterli koşullara uygun olarak söylenmelerine bağlıdır. Bu konuda belirlenen edimsözler şöyledir (Searle 1969:64-71): Söz verme, rica (önermek, buyrum, buyruk vermek), doğrulama, (belirtme, kesinleme), soru sorma, teşekkür etme, öğüt verme, uyarma, selamlama, kutlama ve özür dileme. Tüm bu edimsözlerin kurucu kuralları arasında örtüşmeler bulunmasından bunlar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılamamaktadır. Ayrıca her sözylemin ayrı bir amaçla gerçekleştirilmek istenmesi (Ör.bildirme ve soru sorma), konuşucu ve dinleyicinin birbirlerine göre toplumsal konumlarındaki farklılıklar (Ör. rica ve buyrum), söylenen tümcenin yargı içeriğindeki değişiklikler ve sözcenin konuşmadaki yeri ve ona ilintisi, aynı sözcenin değişik sözylem gerçekleştirmelerinde kullanılabilmesini sağlamaktadır.

Ünlemler açısından sozeylemlerin önemi, nlemlerin yukarda belirtilen tüm edimsöz türlerine girebilme özellikleridir. Bazen de tek bir nlem (r. a!, e!, ha!, oh!, ay!, o! gibi), onu söyleyen kişinin duygularına, dinleyicisinin özelliklerine ve konuya bağlı olarak değişik edimsöz için kullanılabilir.

Jakobson'un geliştirdiği dilin temel iřlevlerine⁶ baktığımızda, bunlar altı adet olup: 1. Duyusal (anlatımsal) işlev, 2. ağrı işlevi, 3. Gönderge işlevi, 4. şiirsel işlev, 5. İlişi işlevi, 6. sttil işlevi olarak belirtilmekte ve iletişimin gerçekleşmesi için gerekli olan altı öğe ya da etmene bağlanmaktadır: 1. Konuşucu, 2. Dinleyici, 3. Gönderge, 4. Bildiri, 5. Oluk, 6. Dzg.

Bu işlevlere göre nlemler, çoğunlukla konuşucu etmenine dayanan, konuşucunun konu ya da durum ile ilgili tavrını dolaysız biçimde anlatmasına yarayan duyusal işlevin en yalın anlatımlarıdır. Seslenme için kullanılan nlemler ise (hey!, hiç!, hişt! gibi) dinleyiciye yönelik olan nelikolan ağrı işlevinin gerçekleşmesinde rol oynar. nlemlerin bir bölümü kişilerarası ilişkilerde yalnızca iletişim oluğunun açık tutulduğunu ve iletişim bağlantısının sağlandığını gösterirler. Esenlemeyi (günaydın!, hoşça kal!, selam!), özür dilemeyi (**affedersiniz!**), nezaketi (**estağfurullah!**) bildiren nlemler, kişilerarası ilişkilerin sürmekte olduğunu sözel yönden bildiren ilişi işlevini (phatic communion) yüklenmişlerdir. Bu son grup nlemlerde pek bir yargı içeriği bulunmamakla birlikte bunlar toplumsal anlamları bulunan sözcüklerdir. nlem tümceleri zaman zaman yükleme bulunan yargılı tümceler olarak yorumlandıkları halde bunlarda göndergeye dayanan bilgi verme, gerçekleşen bir olay ya da durumu anlatma gibi gönderge işlevi hiçbir zaman bulunmamaktadır. nlem tümcelerinde ayrıca doğruluk değerlerinden de söz edilmez. nk bu tümcelerde yargı içeriği bulunsa bile, nlem tümcesinin temel işlevi bu yargı üzerinde konuşucunun duyguları, değerlendirmeleri, ya da bu yargı doğrultusunda dinleyiciye yönelik anlatımlarıdır. Bu tür anlatımlar, szeylem incelemelerinde de olduğu gibi içerikle ilgili eylemleri (istek, buyurum, esenleme, vb.) belirttiğinden doğru/yanlış gibi değerleri bulunmaz.

Bu noktada anlam konusuna değinmekte yarar bulunmaktadır. Değişik düzeylerde çeşitli anlam incelemeleri yapılabilmesine karşın, dilin semiotik ya da bildirişim işlevlerine uygun olarak t tür anlamdan ya da bilgiden söz edilebilmektedir.⁷ Dilin birincil işlevi olgularla ilgili yargı bildirmek olduğundan bu tür bilgiyi içeren szclerin **betimleyici işlevleri**, dolayısıyla **betimleyici anlamları** bulunmaktadır. Bildirme tümcelerinin hepsi yargı içeriği bildirmek için kullanıldıklarından betimleyici anlamları bulunmaktadır. Başka bir deyişe, betimleyici anlam doğruluk değeri bulunan ve belirli koşullarda doğru ya da yanlış olarak değerlendirilebilen tümcelerin anlamlarıdır. nlem tümceleri hiçbir zaman bu tür anlamları taşımazlar. Doğruluk değeri bulunmayan ve betimleyici olmayan tümcelerde ise **duyusal anlam** bulunmaktadır. Bildirme, soru ve buyurum tümcelerinden kesin çizgilerle ayrılan nlem sözleri ve nlem tümceleri hiçbir yargı

içeriği bildirmeyip yalnızca şaşırma, sevinme, üzülme, acı duyma, yakınma ve benzeri duygular anlatmak için kullanılmaktadırlar. **Aman!**, **ay!**, **of!**, **pes!**, gibi ünlem sözleri konuşucunun duygularını, tavrını, inancını ve kişiliğini anlatığı sözlerdir. Bunlar konuşucunun kendini anlatmasına yarayan sözler olduğundan bunların duygusal anlam taşımalarının yanı sıra **anlatımsal** yönleri de bulunmaktadır. Bu da dil işlevlerinden olan duygusal, anlatımsal işlevle çeşideğer olarak görülebilir.

Üçüncü tür anlam, betimleyici ve duygusal anlamdan biraz farklı olan ve toplumsal rollerin ve toplumsal ilişkilerin gerçekleşmesini ve sürdürülmesini sağlamaya yarayan **toplumsal anlamdır**. Yukarıda ilişki işlevinde açıklanan eslenme, özür dileme, teşekkür etme eylemleri için kullanılan ünlemler kişilerin aynı toplumsal ortama katıldıklarını ve aralarındaki ilişkilerin sürmekte olduğunu gösteren sözlerdir. Dolayısıyla bunlar bir yargı ya da bilgi sunmayı, yalnızca toplumsal anlamlarıyla kullanılmaktadırlar. ayrıca konuşma sırasında seçilen ünlemlere göre konuşucu ya da dinleyicisinin kişiliği ve birbirlerine karşı toplumsal konumlarıyla ilgili bilgi edinilebilir. **Ayol** ünleminin konuşucusu kesinlikle bir kadındır, **amanın** ünlemi resmi konuşmalarda hiçbir zaman geçmez, **yahu** ise teklifsiz konuşmalarda çok yakın ilişkileri bulunan kişiler tarafından kullanılır. Dolayısıyla ünlemler, konuşma ortamına (speech situation) ilişkin bilgileri dil aracılığıyla anlatırlar.

Dil işlevi konusunda K.R. Popper'in ⁸geliştirdiği dilin evrimiyle ilgili hiyerarşik işlevler basamaklarından da söz etmek gerekmektedir. Popper'e göre insanın biyolojik evrimiyle birlikte, insanın biliş düzeyi de hızlı ve güçlü bir biçimde evrime uğramıştır. Bunun açıklamasını da dilin ilkel işlevlerinden daha yüksek işlevlere doğru ilerlemesinde bulmak mümkündür. Bu işlevlerin yukarıya doğru sıralanması şöyledir: A. Duyusal-anlatımsal işlev (dil, bireyin iç durumunu anlatmak için kullanımı), B. Simgeleme işlevi (dil, bireyin iç durumu hakkında bilgileri başka bireylere anlatmak için kullanımı), C. Betimleyici işlev (dil, dış dünyadaki varlıkları betimlemek için kullanımı), D. Tartışma işlevi (dil, tartışma, açıklama yapmak ve değerlendirmek için kullanımı). İkel işlevlerden olan duygusal-anlatımsal işlev ile simgeleme işlevi, ilkel iletişim dizgilerinde kişilerarası işlevler biçiminde sıklıkla görülmektedir. Fakat Popper'a göre bilginin süratle artış göstermesi dilin betimleyici ve tartışma işlevleriyle kullanılması konusunda kaydedilen biyolojik ilerlemeye bağlı bulunmaktadır. Evrim içinde en yüksek işleve ulaşıldığında, tüm öbür işlevler varlığını sürdürmeye devam edecek, fakat ilkel işlevlerde de daha yetkin anlatım biçimlerine ulaşılacaktır.

Ünlem konusuna biyolojik evrim ile bağlantılı olan dilin evrimi içinde baktığımızda, ünlem sözcülerinin daha ilkel düzeylerde duyguları anlatma ve iletme işlevi yüklendiğini söyleyebiliriz. Ünlemler, kavram anlatan ve bir kavramın anlatılması ile ilgili olan sözcüklerin dışında kalan sözcüklerdir. Nitekim Samim Sinanoğlu (1959), Türkçe sözcükler üzerine yaptığı bir sınıflamada, sözcükleri kavram kelimeler, ilkel kelimeler ve alet kelimeler olarak bölümleyip, ünlemler ve yansımaları ilkel kelimelerin çekimsiz olanları biçiminde

göstermektedir. Bu, ünlemler sözcük düzeyinde incelendiğinde varılabilecek bir yargıdır. Türkçede ünlemler,yalın kullanımlarını zenginleştirmek yoluyla bu görünümü aşmuşlardır. Her tümce türü ile kullanılabilme nitelikleri, içinde buldukları tümcenin anlamı ile bağdaşarak zengin anlatımlar sergilemeleri, ünlemlerin, Popper'in da belirttiği yüksek işlevlere ulaştığının bir kanıtıdır.

Ünlemlerin konu olduğu işlevler ve anlamlar hep ya dili kullanan kişinin kişiliğinin bir dışa vurumu ya da dilin toplum içinde kullanımında yüklendiği işlev ve anlam konusunda odaklaşmaktadır. Duyusal-anlatımsal işlev ile duyusal anlam kişinin iç dünyasını dolayısıyla kendini anlatmak amacıyla dili kullanmasıdır. Fakat bireyler, ancak toplumsal grupların bir üyesi olduklarında başkalarıyla etkileşimde bulunabilir ve bu yolla bireysel kimliklerini ve kişiliklerini ortaya koyabilirler. Dolayısıyla dilin toplumsal anlamı ya da ilişki ve çağrı işlevi ile kullanımı, bireyin kendini anlatması yani duyusal işlevi gerçekteştirmesinin koşuludur. Bu nedenle Halliday'in (1970ve1985) kişilerarası işlev adı altında toplumsal ve duyusal işlevleri birleştirmesi, bunların kesin çizgilerle ayırlamayacağınının bir belirtisi olmaktadır. Ünlemlerin bireyler tarafından kullanımı da toplumsal normlara ve ilişkide bulunulan kişilere dayanmaktadır. Bunların kişisel anlatımlar olarak toplumsal anlamlarından haği noktalarda ayrıldıklarını belirlemek güçleşmektedir. Gene de terminoloji açısından bu iki işlevi ayrı tutmakta yarar bulunmaktadır.

4. ÜNLEMLER

Ünlemler ⁹ için Türkçe dilbilgisi kitaplarında verilen tanımların ortak noktası, ünlemlerin sevinme, beğenme, üzölme, acıma, şaşma, korku gibi duyguları belirten ya da bazı doğa seslerini yansıtan sözcükler biçiminde olmakla birlikte dildeki bazı sözcükler de çağrı, seslenme, dua, istek buyruk, ilenme, sövme anlatmak için ünlem niteliğinde kullanılabilir. Hattâ, esenleme, kedeh kaldırma, uğurlama, teşekkür etme, kutlama, yardım isteme, özür dileme, uyarma sözleri de ünlem grubuna girmektedir. Bu nedenle, ünlem sözcükleri ile ünlem görevinde kullanılabilen başka sözcükler ve kalıp sözler arasında bir ayrıma varılabilir. Bu çalışmanın kapsamında yalnız *Türkçe Sözlük*' te ünlem olarak belirlenen sözcüklerin sınıflandırılmasına yer verilmiştir.

Ünlemlerin genellikle çağrı ünlemleri ve dokunaklı, duygusal ünlemler olarak ikiye ayrıldığı (T.N.Gencan 1979:479) söylenmekle birlikte ünlemler böyle bir sınıflandırma içinde şimdiye kadar incelenmemiştir. Fakat bu ayrım dil işlevlerine göre yapılabilecek bir sınıflama için uygun görüldüğünden bu çalışma için bunlar esas alınmıştır.

a) Dokunaklı, Duyusal Ünlemler

Ünlem sözcüklerinin bir bölümü coşkulu konuşmalarda, konuşucunun duygularını ve değerlendirmelerini anlatma işlevini yüklenmektedir. Bunlar yukarda dil işlevleri konusunda sözü edilen duyusal-anlatımsal işlev doğrultusunda kişinin kendini anlatma yollarından biridir. Çok çeşitli durumlarda insanların çok değişik duygulara kapılmaları doğal olduğundan bu grup içinde her türlü olumlu ve olumsuz duyguların anlatımları bulunmaktadır. Ayrıca tek bir ünlem sözü değişik tonlamalar yoluyla değişik duyguların anlatımında kullanılabilir. Duygu çeşitlerine göre ünlemlerin anlamları için aşağıdaki bölümlemelere gidilmiştir:

1. Beğenme Ünlemleri

Bunlar bir olay ya da durum karşısında duyulan hoşnutluğu, sevinmeyi, hayranlığı, beğenmeyi anlatmak için kullanılır. Örneğin, a, ah, ama ne, aman, aman da , Allah, aman Allah, ay, bravo, e, hah, hah şöyle, hay, hey, isabet, kekâ, kekâh, maşallah, o, oh, yaşasın, şinanay, vay.

A, ne güzel!

Ah, ne güzel yer!

E, artık bu söze diyecek yok!

"Aman ne güzeldi bu vapur sabaha karşı." S.Faik

Aman da ne güzel şey!

Allah, ne de yakışmış!

Ama ne manzara!

Ay, ne şirin!

Hah, Orhan da geldi!

Hah şöyle, biraz kendini göster!

Hey Allahım, bu ne güzellik!

"Bana ne kızımın ben öldükten sonraki doktorluğundan! Kendi gibi bir doktor yahut eczacı ile evlenir ooh kekâ!" O.Kemal

Maşallah, çabucak gitti geldi.

"Maşallah şu güzelliği bak, Ruhsar..." A.İlhan

O,maşallah ne güzel !

Oh, ne rahat!

"Vay benim Zaloğlum, dedi nenesi sevecen sevecen. Vay kurban olduğum Rüstemiim...Zaloğlu Rüstemim benim." D.Ceyhun.

"Olta namuslu, balık sessiz, deniz bulanık, yaşasın hürriyet!" S.Faik

"Hay çok yaşayasınız siz!" R.N.Güntekin

"Hay Allah razı olsun!" N.Cumalı

2.Şaşma Ünlemleri

Bunlar beklenmedik bir durum karşısında sevinme, hayranlık, korkma, kınama, sitem, düş kırıklığı gibi duygularla beraber şaşırma anlatırlar. Örneğin, Allah Allahı, ama ne, aman Allah, anam, aman, amanın, ay, bakındı,

a,bak, bak bak, bre, e, fesuphanallah, ha, hay, hayda, hoppala, maşallah, ne, pes, supanallah, vay, yaşasın.

Bu ünlemlerin bazıları konuşma ortamına göre beğenmeyi de anlatabildiklerinden bir önceki grupta da bulunmaktadır.

"Allah Allah, köşedeki cılız erik ağacı böyle nasıl çiçek vermiş?" A. İhan
Aman efendim, bana öyel şeyler söyledi ki donakaldım.

"Aman Yarabbi, ne güzeldi bu Türk sesi! Aman Yarabi, neler söylemiyordu!"
Sait Faik

Amanın nasıl iş o, sen delirdin mi?

Ama ne kılık!

Ay, sen mi idin!

Bakındı, şu çocuklara!

Bak şu işe!

Bak bak neler olmuş da haberimiz yok!

E, sonra?

"Fesuphanallah! Dünyada böyle kadın var ha!" R.H.Kararay

Öyle oldu ha!

"Hay Aziz hay! Nasipte yine görüşmek varmış ha!" A. Nesin

Hoppala, bu da yeni çıktı.

Bre, bu ne büyük gemi!

"- Dokuz çocuğum var dedin... Yalan!

- Hoppala... Kaç çocuğumun olduğunu da mı bilmiyorum ben?" O.Kemal
Maşallah, nerelerdeydiniz?

Ne, yıkıldı ha!

Pes doğusu, bu kadar da olmaz!

."Vay! Vay! Vay! diye kollarımı iki yana genişçe açmış, üzerime doğru geli-
yordu." K.Tahir

"Maşallah maşallah... Şaşırtıyorsunuz doğrusu beni." D. Ceyhun

"Amanın anaam!..." D. Ceyhun

"Aaaa... Bak Korkut, gene tekmeledi." D. Ceyhun

3. Anımsama Ünlemleri

Birdenbire anımsamayı ya da kavramayı anlatan a, ay, ha ünlemleri bu grubu oluşturur. Bu ünlemler çokanlamlı olduklarından başka anlam gruplarında da bulunmaktadır.

"A... Aklıma geldi. Durun!" M.C.Anday

"Ha, Miralay arzu ederse o başka tabii." A. İhan

"Ha kuzum, n'oldu? şu çocuklar taşındılar mı çatı katına?" D.Ceyhun

Ha sen bana kitap getirecektin!

Ha, şimdi anladım.

4. Üzüntü Ünlemleri

Bu ünlemler, üzücü durumlarda duyulan üzülmeye ile birlikte acıma, acınma, yakınma gibi duyguları anlatırlar: a, anam, ay, elveda, eyvah, hey, heyhat, tuh, tüh, vah, yuf, yazık, heyhat.

A birader, öyle şey olur mu?

Nerede kaldın a canım?

"Eyvah, ne yer, ne yâr kaldı." A.H.Tarhan

"Eyvah o üç çifte kayak aldı kararım.

Şarkı okuyup geçti bir afet var içinde." Nedim

Hey talih, böyle mi olacaktı!

Tuh, treni kaçırdık!

"Tüh tüh, yazık oldu, senin de ikiye bölündü uykun." N.Cumalı

Vah vah, pek yazık oldu!

Yazık, ben böyle olmasını istemezdim!

Ay, yazık oldu!

Elveda, ey güzel günler!

5. Bezginlik Ünlemleri

Bunlar usanç, bezginlik, sıkıntı, sızlanma, bıkmaya ve tikslenme gibi duygular anlatırlar: ah, aman, e, eh, elaman, ey, illallah, lahavle, of, o, öf, pöf, puf.

Aman, bu laflardanda bıktık!

"Ah, şu insanlık!" R.N.Güntekin

Eh, artık çok oluyorsun.

Elaman senden! Nedir bu huysuzluk?

Ey, artık çok oluyorsun!

İllallah, yeter artık!

Of, bıktım artık!

"Bir sürü plastik kaplı, resimli romanlar, magazinler arsında arandı durdu: Öff...

Aman bulamadım işte!" A.Nesin

"Öfff be!..." D.Ceyhan

"O Rumca Zehra'lı, Aspasya'lı, sagapolu ve kardiyalı şeyler yok mu, pöff... O (...) raspalar yok mu... ööö, böö..." S.Faik

6. Hoşnutsuzluk Ünlemleri

Beğenilmeyen olay ya da durum karşısında hoşnutsuzluğu ve kınamayı bildirirler: eh, yazık, o, pöh, ya, tu, yazıklar olsun.

Eh, şöyle böyle!

"Eee, fazla eğleme, mütteahhidim bugüne bugün." O.Kemal
 O, bu da oldu mu ya!
 Tu, böyle mi olacaktır!
 Yazık sana, böyle mi yapacaktın?
 "Vay beyim vay! Ya ne yaparsınız?" Ö.Seyfettin

7. Ağrı, Acı, Sızı Ünlemleri

Fiziksel rahatsızlıklar, yaralanmalar ya da çeşitli kaygılar, üzüntüler sonucunda duyulan ağrı, acı, sızı duygularını anlatmak için, ah, ay, of, uf, vay ünlemleri kullanılır.

"Koğuşun öbür ucunda bir hastadan "ay" diye bir ses koptu." N.Cumalı
 "Sarışın kadın inliyor sanki: Ay, ne yaparım ben şimdi?" N.Cumalı
 "Başım ağrıyor, başım. Offf -diye mırıldandı-. Çatlayacak be..." D.Ceyhun
 Of, kolum acıdı!
 Uf, parmağım yandı!
 Vay, başım!

8. Pişmanlık ve Öfke Ünlemleri

Pişmanlık duygusu ah ünlemi ile, öfke ve kızgınlıkların anlatımı, öf, aman, eh, vay, yuh ile, çok kaba bir biçimde öfke ve nefretin anlatılması ulan ünlemi ile gerçekleşir.

"Nasıl aradım o geçen, yiten günleri bilemezsiniz, ah duyuramam bunu, hiç anlatmam, gücüm yetmez." F.Otyam.
 "- Artık gitmeyeceksin ya ?
 - Aah -derim-, bir daha mı?.. Bir daha mı?.." S.Faik
 Aman, bırak beni!
 "Şevket Bey öfkelendi: Eh ama! diye bağırdı." N.Cumalı
 "Ulan bu dünyada sizin gibi rezil var mı?" K.Tahir

9. Korku Ünlemleri

Endişe, korku, kaygı gibi duygular aman, amanın, maazallah ünlemleri ile anlatım bulur.

Aman Allahım!
 Amanın, nasıl iş o, sen delirdin mi?
 "Maazallah, birimize kitaptan rastgele bir şey soracak olsa, yandığımız gündü."

H.Taner

"Sözü geçen yazarları övmeye gelmez, hele yermeye hiç gelmez; maazallah bela getirirler insanın başına." N.Ataç

10. Berkitme Ünlemleri

Bunlar, yanına getirildikleri sözcüğün anlamına aşırılık katarlar. **Ama, amma, ama ne, amma da, ne, ne kadar, nasıl**, isim ya da yüklemden önce kullanıldıklarında bildirdikleri aşırılık olumlu ya da olumsuz yönde olduğunu sözce anlamı belirler. Kimi duyguları güçlendirmek amacıyla da tümcenin başında ya da sonunda **hani** ünlemi kullanılır.

Amma güzel şey!

Amma konuşuyor ha!

"**Amma** ters herifsin be Kalafat." S.Faik

"Bizim süvarimiz **amma da** ata biner!

Ayağı yere değer, başı göğe değer." C.Külebi

"Yapı sahipleri **amma da** inatçıydılar ha!" S.Faik

"Şu istakoz denilen mübarek hayvan da **amma pis** kokudan hoşlanırmış ha!" S.Faik
Ne güzel!

Ne konuşma!

"**Ne kadar** severim o insanları!" O.V.Kanık

"**Ne kadar** dostça, **ne kadar** içten bir sevgi ile çalışıyordu." S.Faik

"Dedikleri **nasıl da** çıktı!" Y.Kemal

"Hem de **ne** püsküllü bela!" Y.Kemal

"Bir gazete **ne** fedekârlıkla çıkar bilir misiniz?" R.N.Güntekin

"**Hani**, dünyanın değişmeden kalabileceğine inananlardan değilim, tasrih etmek isterim." D.Ceyhun

"Ama adamı sevdim **hani**." D.Ceyhun

11. Küçümseme Ünlemleri

Bunlar, ünlemlerin küçük bir grubunu oluşturup alay, hafifseme satışma gibi duyguları anlatırlar: **bak, hahaha, hahhah, haydi, hadi, hıh, hadi hadi, laf**.

Adamın aklına **bak!**

Lafa **bak!**

Bak sen şu işe!

Hahhah, güleyim bari!

Haydi, sen de!

Hadi, bunları başkasına anlat!

Hadi hadi, bu sana yetişir!

Hadi hadi, ben seni bilirim!

"Tabiatı disiplin altına alarak dünyayı güzelleştiren güya insanmış... **Hıh**... Bence, sihir insanda değil, sihir kafada." D.Ceyhun

"- **Hıh** -dedi adam küçümseyerek-. Ne fark eder?" D.Ceyhun

Şunu yapacaktım, bunu yapacaktım, **laf!**

12. Dua, Yemin, Yakarma Ünlemleri

Genellikle Tanrı'dan, kimi zaman da kişilerden, içinde bulunulan kötü durmdan kurtulmak için dua, yemin, yakarma anlamı bulunan ünlemlerden yararlanarak dilekte bulunurlar. **Tanrım, Yarabbi, maşallah, âmin, elhamdülillah**, bu tür anlamı bulunan ünlemlerdir. Bunlardan Allah sözcüğü pek çok kalıplaşmış ünlem sözünün parçasını oluşturmaktadır. Örneğin, **Allah aratmasın, Allah artırsın, Allah aşkına, Allah bağışlasın, Allah bahtından güldürsün, Allah beterinden saklasın (esigesin), Allah (binbir) bereket versin** gibi.

13. Özlem Ünlemleri

Geçmişte kalmış olay ya da durumları yeniden yaşama isteği, bir kimseyi ya da bir şeyi görem, kavuşma isteği, **ah, hey gidi, hey gidi hey**, ünlemleriyle anlam bulur.

Ah, o eski günler!

"Ah, bu insan yüzleri!..! S.Faik

"Hey gidi! Kolları ne kadar da değerlidir insanın, insan bir bilse!"
Z.Selimoğlu

"Hey gidi gençlik hey! Unutulmaz günlerdi onlar; Yeni Kapıya, meyhanelere indik mi şöyle bir." A.İlhan

14. Olasılık Ünlemi

Olabilirlik bildiren **hadî** ünlemi, usa, sezgiye, verilere dayanarak olacak bir konu ile ilgili yaklaşık değerlendirmeleri anlatır.

"Ne kadar yaşayabilirdim? Altmış, yetmiş, doksan, hadî yüz sene..." Ö.Seyfettin

b) Çağrı Ünlemleri

Kişilerarası ilişkilerde, sözcenin dinleyiciye yönelik olarak konuşucu tarafından gerçekleştirilmesi **çağrı** işlevi olarak tanımlandığına göre, **çağrı** ünlemleri de kullanımlarında ikinci bir kişiye ya da çoğul bir gruba yönelerek duyguları iletmeyi içerirler. Bunlar, okşama, alkışlama, ayıplama, özür dileme, karşı çıkma, kızma, azarlama, uyarma, onaylama, dikkat çekme gibi anlamlar yüklenmenin yanı sıra kişilerarası ilişkileri sürdürmek için kullanılan alışlagelmiş esenleme, vedalaşma, seslenme sözleri de olabilmektedir.

1. Okşama, Alkışlama Ünlemleri

Beğenilen durumlarda karşıdaki kişi ya da kişilere yönelik, onların yaptıkları

işlerin onaylandığını, beğenildiğini anlatmak ve onları yüreklendirmek için kullanılan **aferin**, **yaşa**, sporcular arasında 'yaşa' ve 'yaşasın' anlamında üç kez yinelenerek söylenen **ya** ve **şa**, İtalyanca kökenli **bravo**, İngilizce kökenli **hurra** ve İspanyolca kökenli **ole**, 'yaşa' anlamlarıyla bu grubu oluşturan ünlemlerdir.

"Aferin şu pantolonunun paçaları pörtüklü delikanlıya!" S.Faik
 "Bakın isteyince nasıl adam gibi oturyorusunuz, uslu uslu! Aferin!" R.İlgaz
 "Ey vatan, ey mübarek vatan, bin **yaşa**." T.Fikret
 "Binler **yaşa**, yurdumuza hizmeti büyük
 Kemal Paşa! Ölümsüz insan! Şanlı Atatürk!" C.Külebi
 "Gözler kamaştıran şala meftun eden güle
 Her kalbi dolduran zile, her sineden **ole**!" Y.K.Beyatlı

2. Özür Dileme Ünlemleri

Özür dileme eylemini gerçekleştiren ünlemleri, **affedersiniz**, halk ağzında bulunan, iğrenç ya da ayıp bir söz söylemek zorunda kalınca "affedersiniz" anlamında kullanılan **desturun**, Fransızca kökenli **pardon**, bağışlanma isteği belirten **aman** oluşturur.

Affedersiniz, size bir şey soracağım.
 Aman, bir daha yapmam.

3. Karşı Çıkma Ünlemleri

Bunlar, bir durum ya da davranışın kabul edilmediğini anlatırlar: **a**, **affedersiniz**, **affetmişsiniz**, **e**, ve kesin karşı çıkmayı bildiren **hâşâ**, **hâşâ huzurdan**.

"A, doğru söylüyorum, kardeş! Benim içim ne ise, dışım da odur!"
 Y.K.Karaosamoğlu

Affedersiniz, bu ne biçim söz!
 Siz onu **affedersiniz**!
 E, şimdi bu olmayacak mı?
 - Siz böyle söylemişsiniz.
 - Hâşâ, ben öyle söylemedim.

4. Kızma, Azarlama Ünlemleri

Dokunaklı anlatımlarda da kullanılan **a**, **ay**, **ah**, **tu**, **tuh**, **tüh** ünlemleri kişilerarası ilişkilerde kızma anlamıyla da kullanılmaktadır. Beğenilmeyen davranışları karşısında azarlama, kınama anlamıyla **hey**, **hay**, **yuh**, **yuh** ertahına, aşırı durumlarda kızgınlık duyulan kişinin kötü duruma düşmesi için **ah** ünlemi ilenme anlamıyla, kaba ve yakışsız bir davranışta bulunana karşı kaba bir

biçimde oha ünlemleri kullanılır.

A, sen halâ burada mısın?

"Aaa!.. ne biçim bakıyorsun öyle" O.Kemal

"Aaaa Korkut!... Çocuk gibisin vallahi..." D.Ceyhun

"Ah, oracıkta düşüp ölüverseydi." R.H.Karay

"Şunları birazcık idare etseydiniz. Başıma bu işler gelemezdi. Aaaah Fikret Bey, gençlik kanı Fikret Bey..." Y.Kemal

Ay, ne fenasın.

Hay Allah cezanı versin!

Hey akılsız çocuk, ateşi ne diye ellersin!

Tuh sana, böyle mi yapacaktın!

"(yumurtanın) Yüzeni mi tazedir? Yuh ervahına!" S.Faik

5. Gösterme Ünlemleri

'İşte burada' anlamında halk ağzında bulunan aha, dikkati çok yakın bir noktaya çekmek için gene halk ağzında kullanılan ahıcık, 'işte' anlamıyla bak ve halk ağzında bulunan ıhı, kaba ünlemlerden olan 'işte al bak!' anlamı olan na, nahı, 'işte o kadar' anlamında vesselam, gösterme ünlemlerindedir.

Bizim köy aha şuracıkta.

"Ahıcık şurası, şu kapkara görünen yer." Y.Kemal

Bak, bu söylediğin doğru!

Na, bir tane daha!

"Na, dedi, ayağımı suratıma kaldırıp pabucunun çamur sızan patlaklarını gösterdi."

F.R.Atay

6. İnandırma Ünlemleri

'Tanrı bilicidir' anlamında olan alimallah, söylenen bir sözün doğruluğuna inandırmak için kullanılırken, vesselam ünlemi 'son söz budur' anlamını taşır. Sözü doğrulamak amacıyla kullanılan a, ya, ünlemleri de bu anlam grubunda düşünülebilir.

Bunu yaparsa alimallah bir daha yüzüne bakmam!

"Alimallah iş namusa dokununca, kaptan da birçokları gibi kendini kayb- eder, eli kelepçeli filan bakmadan Sadık'ı oracıkta, ıslak kaldırımın dibinde temizleyiverirdi." H.Taner

"İşsizlik kötü şey vesselam!" O.V.Kanık

"- Biz biliyor muyuz, Mehmet Bey?- dedim

- Bilir geçiniyoruz a!- dedi." S.Faik

"Niyetimiz daha erken yola çıkmaktı ya." S.Faik

"Haklısınız anılarımı yazmalıyım ya." D.Ceyhun

"Ne ki, dedim ya, yazamıyorum." D.Ceyhun

7. Uyarma Ünlemleri

Bebekleri ateşe ve tehlikeli şeylere karşı uyarırken kullanılan 'cıs! bir şey sayılırken birim olarak alınan sayıya gelince söylenen uyarma ünlemi **dalya!**, bunların yanı sıra **ha**, **sakın ha**, **zinhar**, bu ünlemlerdendir.

Dalya yüz! Dalya ikiyüz!

Ha bilmiş ol! Ben öyle şey istemem!

"**Sakın ha**, ağlamamı istemiyorum." A.İlhan

Sakın ha, bir daha yapma!

"Fakat adımı **zinhar** benden öğrenemeyeceksin." R.N.Güntekin

8. Onaylama Ünlemleri

Bunlar 'evet' anlamı olan **eyvallah**, **ha** (kaba), **he**, **ya**, **ya** da onaylamayı bildiren **amenna**, **eh**, **hah**, **haydi**, **hadı**, **hay hay** ünlemleri olup yanıt niteliğindedirler.

-Bize yardım eder misiniz?

-**Eyvallah!**

"Kadın hiçbir şey anlamadığı halde: **Ya!** dedi." O.Kemal

Amenna, ama şurası da var ki...

Hah, ben de bunu söyleyecektim.

Haydi senin dediğin olsun, al götür.

-Ben eve gideyim mi?

-**Haydi git!**

Eh, işin bittiyse gidebilirsin.

Hay hay, dediğinizi yaparım.

9. Bebekleri, Çocukları Eğlendirmek Ünlemleri

Kucak çocuklarını, bebekleri eğlendirmek için çıkarılan ünlem **ce!**, bebekleri uyuturken, oyalarken söylenen tekerlemelerde geçen **dandini** ünlemi ve küçük çocuklar atarken onları yüreklendirmek için söylenen **hoppala**, bu grubu oluşturur.

Atla bakayım... **Hoppala!**

Dandini yavrum, **hoppala**...

10. Bıyurum Ünlemleri

Bunlar harekete geçilmesi için kullanılan, **hadı**, **haydi**, **haydin**, **haydini**, **hadisene**, **yallah**, durulması istenilen durumlarda kullanılan **stop** ve 'verilsin' anlamı olan **verile** ünlemleridir.

"**Hadı** sen git, beni yalnız bırak, bu akşam iyi değilim." A.İlhan

Haydin çocuklar gidelim artık!

"Kerimoğlu sözüne devamlı, artık vakit geçirmeden haydindi kayığa emrini verince..." H.Balkçısı

"Millet muharebenin başladığı, Gazi'nin Sivas'a geldiğini duyar duymaz yallah demiş, Salihli'ye gitmiş." A.Gündüz

Verile emri!

11. Komut Ünlemleri

Bu grubu özellikle askerlikte komut vermek için kullanılan **arş**, **marş**, **marş marş**, ileri gibi ünlemler ile yelkenleri açurmak için verilen komut ünlemi fora oluşturur.

"Arş yiğitler vatan imdadına." N.Kemal

"Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!" Atatürk

Fora yelken!

12. Dikkat Çekme Ünlemleri

Dikkat uyandırmak için kullanılan **aman**, dikkat çekme sözü olan **baksana**, **baksanıza**, kendisine söz söylenen kimse ya da kimselerin dikkati çekilmek istendiğinde adın başına getirilen ve uzatılabilen **ey**, dikkat çekme ve uyarma anlamı olan **ha**, dikkati kendi üzerine çekmek için söylenen **höt**, bir kimsenin kendi varlığını belli etmek, söylenen bir şey üzerine dikkati çekmek amacıyla öksürüğü yansılayan **öhö** ünlemi, İtalyanca kökenli, 'dikkat et, savul, destur' anlamı olan **varda**, 'hey, bana bak, baksana' anlamında teklifsiz konuşmalarda geçen ve söylenen söz üzerine dikkati çekmek için söze katılan **yahu**, bu grup ünlemleri oluşturur.

Aman çocuğa iyi bakın!

Akşam oluyor, **baksana** hava karardı.

Ey, arkadaşlar!

Yahu, neredesin?

Bu ne sıcak, **yahu**!

"Orası dünya değil, cennet **yahu**!" H.Balıkçısı

13. Seslenme Ünlemleri

Sözü bir kimseye ya da kimselere yöneltmek için kullanılan ünlemlerden, kadın erkek, büyük küçük herkese karşı kullanılan **anam**, argoda teklifsiz bir seslenme olan **anam babam**, genellikle kadınların kullandığı **ayol** ve 'Neredesin?', 'bana bak' anlamlarında kullanılan **hu** seslenme ünlemleri, teklifsiz konuşmalarda yaşla ve küçümsenen adamlara seslenmede kullanılan **babalık**, ayrıca **baksana**, **baksanıza** ünlemleri, 'ey, hey ' anlamı olan **bre**, **hey**, **ey**, teklifsiz konuşmalarda kullanılan **be**, **hiç**, **hişt**, **yahu**, kaba seslenme ünlemlerinden olan **höst**, **ulan**, birine karşı

beğenilmeyen bir durumda hep birden haykırılan bir hakaret  nlemi olan **yuha** ve İtalyanca kökenli, birçok kişinin yaptığı işlerde gayret vermek için söylenen **yısa**  nlemleri, seslenme işlevini gerçekleştirmekte kullanılır. 'Yetişin', 'kurtarın' anlamındaki **imdat** da bu gruba girer.

"Yok be **anam!**" S.Faik

Dur, **anam**, saçını düzelteyim.

Bilir miyim ben, **anam babam!**

Ayol sen nerelerde kaldın?

"Sen karışma bakalım **babalık!** Fazla söylenmeye başladın. Ayıp ne demek."

S.Faik

"Ne güzel kızmışsın **be**, benim ağama varasan." R.N.Güntekin

"- Fener erken yandı galiba?- dedim.

- O gece gündüz  akar **be!**- dedi." S.Faik

"Bre, benim size bunca hizmetim dokunmadı mı?" S.Tanju

"Bre ağalar, **bre** beyler

Ölmeden bir dem sürelim." P.S.Abdal

"Yok **bre** canım, sen de..." D.Ceyhun

"Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!" M.A.Ersoy

"Ey benim  ski gözyaşlarım, sizin sıcaklığınızı neden gene duyamıyorum."

N.Ataç

"Baksana bana efendi!" S.Faik

Hey,  ocuklar gelin bakalım!

Hey arkadaş ayağıma basıyorsun!

Hiç, buraya gel!

Hişt,  ekil oradan!

"Ayıptır **yahu**, ver adama..." S.Faik

Yahu, neredesin?

Yahu, sen beni Őařırttın be!

"Oh maşallah! İn cin top oynuyor! **Hey!** Neredesiniz ulan!" K.Tahir

Yısa beraber!

"Ağlıyorsun, **imdat imdat** diyorsun." A.Gündüz

"Ulan Sotiri, bulamadın mı öteki livarı?" S.Faik

"**Yahu**, sen beni tanımadın galiba?" R.N.Güntekin

14. İstek Uyandırma  nlemleri

Yapılan işlerde gayret vermek için kullanılan **ha**, **hadi**, **haydi**, haydi  nlemleri birden çok kişiye seslenirken emir kipine göre aldığı **haydin** biçimi, meydan okuma anları bulunan **h dri**  nlemi, isteklendirme  nlemleri arasında bulunur.

Ha göreyim seni!

Ha gayret!

Haydi çocuklar!

"**Haydin** biraz duralım Şu edüstrileşmenin üzerinde." F.Baykurt

Hodri, meydan!

15. Soru Ünlemleri

Soruları berkitmek için, karşıdakinin söylediklerini yinlemek için **ha**, **efendim** ünlemleri, 'ne var', 'ne oluyor' anlamında kullanılan **hayrola**, ne ünlemleri, teklifsiz konuşmalarda geçen **hı** ünlemi, soru niteliğinde olup konuşma sırasında kullanıldıklarında yanıt verilmesi gerekmektedir.

Ne, yıkıldı **ha!**

Ha, olmaz mı?

Sen geldin **ha?**

Bu olacak Şey değil; **efendim?**

"- **Hı?** Annamadım." D.Ceyhun

16. Esenleme Ünlemleri

Bu ünlemler bir yargı, bir anlam içeriğine sahip olmayan, toplumsal yaşantı içinde kişilerarası ilişkilerde ilişki işlevini gerçekleştirmeye yarayan, başka bir deyişle, kişilerin birbirleriyle ilişkilerini sürdürdüğünü belirtmeye yarayan esenleme sözleridir. **Selam**, **merhaba**, **günaydın**, **selamünaleyküm**, Fransızca kökenli **bonjur**, **tünaydın**, **eyvallah**, **hoşça kal**, **hoşça kalın**, **elveda**, **allahaismarladık**, **alo**, **hoş geldiniz**, **hoş bulduk**, günün saatine göre, karşılaşma ya da ayrılma durumuna ve bunların özelliklerine göre, ilişkinin yüz yüze ya da telefon kanalıyla gerçekleşmesine uygun olarak seçilip kullanılırlar. Dilde toplumsal anlam taşıyan sözcüklerin bir bölümünü bu ünlemler oluşturur.

- Uğurlar olsun.

- **Eyvallah**.

Eyvallah, ben gidiyorum.

"**Merhaba** İffet Bey, dedi, görmeyeli ne var, ne yok?" R.N.Güntekin

Selam beyler!

Günaydın Tahir Bey, nasılsınız?

17. Hayvanlara Seslenme Ünlemleri

Dil içinde bulunan hayvanlara seslenme sözleri de ünlem niteliğindedir. Bunlar, kedi, <öpek, tavuk gibi hayvanları çağırma ünlemleri olan **pisipisi**, **kuçukuçu**, **bili İli**, hayvanları ürkütmek kovalamak için kullanılan köpeklere **hoşt**, kedilere **pist**, kümes hayvanlarına **kış,kışt** denmesini içeren ünlemler ya da hayvanlara komut verme niteliğinde olan, at , katur gibi hayvanları, özellikle öküzü durdurmak

içinsöylenen höst ünlemi avın ya da kendisine gösterilen şeyin üzerine atılıp getirmes için köpeği buyruk vermek için kullanılan Fransızca kökenli **aport** ünlemi, hayvanları harekete getirmek için kullanılan **hayda**, deveyi çöktürmek için söylenen **ih** ünlemi, hayvanları töskürtmek (geri geri yürütmek) için kullanılan **tös**, büyük baş hayvanları durdurmak için kullanılan **oha**, binek ya da koşum hayvanlarını yürütmek için söylenen **deh**, ya da durdurmak için söylenen **çüş** ünlemleridir.

"Höst, höst diye bağırdı. At oralı olmadı." A.Sayar
Geh bili bili.

18. Nezaket Ünlemleri

Toplumsal yaşantının gereklerinden olan, kişilerin birbirlerine nazik saygılı davranmaları olgusu dil yoluyla açığa çıktığında, bazı ünlemler bu işlevi üstlenmektedir. Yapılan bir iş karşısında teşekkür etmek için kullanılan **eyvallah**, sağ ol, var ol, nezaket ya da saygı için söze katılan **efendim**, teşekkür edilen ya da övülen bir kimsenin söylediği bir incelik ve alçakgönüllülük ünlemi olan **estağfurullah**, bu tür ünlemlerdendir.

Eyvallah, Allah bin bereket versin!
Haklısınız efendim.

"Var ol, Halit Ağabey!" H.Taner

"Hayretle yüzüne bakarak: - Tabii efendim, dedi." R.N.Güntekin

19. Yansımalar

Bunlar bazen anlam yüklenen bazen de yalnızca yapılan bir hareketi ses yoluyla yansıyan ünlemlerdir. Ateşi söndürme, üfleme eylemi, öksürme ve tükürme, sırasıyla **püf**, **öhö**, **tu** ünlemleri ile yansıma yoluyla anlam bulur. Bunlar genellikle **demek** eylemi ile tümce içinde yer alırlar. **Öhö** ve **tu** ünlemleri, yansılama işlevlerinden başka birine takılmak, biriyle eğlenmek ya da 'yazıklar olsun' gibi anlamlar yüklenerek de kullanılmaktadırlar. Ayrıca korkutmak için kullanılan **höt** ünlemi de yansımalarından biridir.

Püf desen söner.

Tu, böyle mi olacaktı?

Öhö diyerek söze karıştı.

Höt deyince çocuklar birden sustu.

"Cazibe kanunu olmasaydı, o zaman belki hakkınız vardı. Geminize püf dediniz mi uçardı. Ama siz de o zaman birisi püf dese, kendinizi ayda bulurdunuz." S.Faik

Tüm bu ünlemlerin yanı sıra hiçbir anlam grubuna uymayan, yenilginin kabul edildiğini belirtmeye yarayan **pes** ünlemi bulunmaktadır. Bu da kişilerarası ilişkiler

alanına girer ve yanıt niteliğindedir.

5. GÖZLEMLER

Yukarıda, dokunaklı duygusal ünlemler ve çağrı ünlemleri olarak yapılan sınıflama, ünlemlerin belli başlı niteliklerini açıklayıcı olmakla birlikte bunları birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak güçtür. Dil kullanımında duyguların anlatılması olgusu, bu anlatımın bir dinleyiciye aktarılması gereğini önvarsaymak zorundadır. Dilin en temel işlevlerinden biri, onun iletişim amacıyla kullanımına dayanmaktadır. Dolayısıyla, konuşucu ağırlıklı bulunan dokunaklı duygusal ünlemlerin kullanımı ancak bir (yazılı ya da sözlü) iletişimde, *konuşma ortamı* kavramını oluşturan elemanlar doğrultusunda anlam kazanarak gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle, **aman**, **ha**, **hay**, **a**, **ay**, **hadi**, **haydi**, **ne**, **tu** gibi bazı ünlemler hem dokunaklı duygusal hem de çağrı ünlemlerinden olabilmektedir. Bunun tek belirleyicisi ise konuşma bağlamı, seçilen tümcenin sözdizim ve anlam nitelikleridir. Örneğin, **ha** ünlemi, yerine ve konuya göre değişik anlamlar için kullanılır:

Öyle oldu **ha!** (şaşma)

Ha göreyim seni! (istek uyandırma)

Ha bilmiş ol, ben öyle şey istemem. (dikkat çekme, uyarma)

Ha, olmaz mı? (soru)

Ha, şimdi anladım! (anımsama)

Bazen de kabaca "evet" anlamında kullanılır. Aynı doğrultuda, **aman** ünlemi de çeşitli anlatımlara konu olabilir:

Aman Allahım! (korku)

Aman, bir daha yapma! (özürlüleme, bağışlanma isteği)

Aman öyle söylemeyin! (rica)

Aman bırak beni! (usanç ve öfke)

Aman bulamadım işte! (bezginlik)

Aman, çocuğa iyi bakın! (dikkat uyandırma)

Aman ne güzel şey! (beğenme)

Aman efendim, bana öyle şeyler söyledi ki donakaldım. (şaşma)

Çokanamlılık olgusu, **ha** ve **aman** ünlemlerinden başka pek çok ünlemlerde daha ortaya çıkmaktadır. Bir ünlemin taşıdığı birden çok anlam ve değişik kullanımlarda yüklendiği değişik anlamlar, bunların sözlük anlamları olarak sözlüklerde belirtilmektedir. Bunlar bir uzlaşma konusudur.

Ünlemlerin kullanımlarını etkileyen belli başlı etkenlerden biri, **a**, **ay**, **of** gibi bazı ünlemlerin daha samimi ilişkiler içindeki kimseler arasında kullanılabilmesi, **ayol** ve **hu** ünlemlerinin yalnız kadınlar arasında kullanılabilmesi, **amanın**, **bakındı** gibi ünlemlerin halk ağzı kullanılan konuşmalarda yer alabileceği, **ce**,

çıs, dandini, hoppala gibi ünlemlerin dinleyicisinin bebekler ya da küçük çocuklar olması, höst, oha, ulan gibi kaba, hakaret anlamı içeren ünlemlerin her konuşma ortamına ve kişilere uygun olmayacağı gerçeğidir. Bu ünlemlerin, iletişim için gerekli olan bir takım ilkelere uygun olarak kullanılmalarının yanı sıra toplumsal normlara da uygun kullanılmaları gereğini sergilmektedir. İletişimin amacı bilgi iletmek olduğu halde, bu bilginin dil kalıpları yoluyla iletildiğini düşündüğümüzde, seçilen dil örneğinin (bildirinin) hem bilgiyi ve duyguyu açıklaması hem de konu ve kişilere uygun olması gerekmektedir. Bu da duygusal, coşkusal anlam ile toplumsal anlamın ne kadar birbirine bağlı ve birbiriyle içiçe olduğunu göstermektedir. Böylelikle dil kullanımının, dolayısıyla duygusal ünlemlerin, ne dereceye kadar toplumsal kurallardan bağımsız olarak değerlendirilebileceği sorunu bulunmaktadır. Bireyler kendilerini, kişiliklerini, duygularını anlatma yolunu, içinde buldukları toplumsal ortamın özelliklerine göre belirlemede ve bu doğrultuda dil öğelerini seçmektedirler. Çağrı ünlemleri, kişilerarası ilişkileri ilgilendirdiğinden toplumsal boyutta incelenmeleri gerektiği açıktır. Fakat dokunaklı ünlemler, her ne kadar konuşucu ağırlıklı olsalar da başka kişi ya da kişilere anlatımları söz konusu olduğundan bunların da toplumsal boyutları bulunmaktadır. En azından resmi ve samimi, standard ve halk ağazı, kibar ve kaba kullanım biçimleri arasında yapılan seçim, bunun bir göstergesidir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada Türkçe ünlemlerin anlam ve kullanımına uygun sınıflamalar yapılmış, bu yolla ünlemlerin içinde buldukları tümcelere katkıları incelenmiştir. Ünlemlerin temel işlevlerinden olan yoğun duygu yükünü açıklama ve konuşmada yer alan dinleyici durumundaki kişi ya da kişilere yönelik olmaları, bunların dokunaklı duygusal ünlemler ve çağrı ünlemleri olarak iki grupta incelenmesini sağlamıştır. Bu iki temel grup içinde de anlam ayrımlarına göre ünlemler sınıflandırılmıştır. Türkçede 130 kadar ünlem sözcüğünün bulunması, ayrıca bazılarının en az beş-alı değişik anlam yüklenmesi, Türkçenin duygusal -coşkusal anlama ne kadar çok yer verdiğinin ve kişilerarası ilişkilerde ortam ve kişilere uygun nezaket, hitap, seslenme konularında ince ayrımları sergilediğinin bir göstergesidir.

Ünlemlerin tümü sözlü iletişimde daha çok yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda da sözlü biçimler aktarılırken kullanılmaktadır. Buna rağmen Türkçede pek çok ünlemin isim ya da eylem olarak türevleri ve deyimleşmiş biçimleri bulunmaktadır. Örneğin, ah etmek, aman dilemek, elaman çekmek, oflamak, of çekmek, pes etmek, püfleme, püfleme, töskürmek, stop etmek, uf olmak (çocuk dili), yazıklanma, yazıklanmak, yuhlamak, yuha çekmek, yuhaya tutmak gibi sözler, Türkçede ünlemlerin dil kullanımında daha yüksek işlevleri bulunan kavram anlatan sözcükler duruma geçtiklerini, yalnız bir biçimde duyguları anlatmanın yanı sıra, Popper'in belirlediği betimleyici işlev ile tartışma işlevine kon. olduklarını da göstermektedir.

NOTLAR

1. Kullanımbilimin alanı, kapsamı ve dilbilgisi yaklaşımlarından ayrıldığı noktalar konusunda bkz., G.N.Leech, 1983, *Principles of Pragmatics*, Longman, Chap.2 ve3; S.C.Levinson, 1983, *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press, Chap.1.
2. Levinson 1983:40; ve J.Lyons,1977, *Semantics II*, Cambridge: Cambridge University Press, s.745.
3. R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech ve J. Svartvik 1972, *A Grammar of Contemporary English*, Longman, s:383-407; ve R. Huddleston, 1976, *An Introduction to English Transformational Syntax*, Longman, s.127-135.
4. V. Hatiboğlu, 1972, *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: TDK Yayınları,s.175.
5. H. Dizdaroğlu, 1976, *Tümcebilgisi*, Ankara: TDK Yayınları, s.295.
6. Bu konuda bkz. R. Jakobson, 1960, "Linguistics and Poetics", T.A.Sebeok,1960, *Style in Language* içinde, Cambridge, Mass.:MIT Press; A . Kocaman, 1983, "Dilin Temel İşlevleri", *Türk Dili XLVI* (Haziran 1983):342-347; B. Vardar, 1982, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Ankara: TDK Yayınları, s.45-47; J. Lyons, 1977, *Semantics I*, s.50-56; Levinson 1983:40-41.
7. Betimleyici, duysal ve toplumsal anlam konusunda bkz. J. Lyons,1981, *Language and Linguistics: An Introduction*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, s.140-144; ayrıca J. Lyons, 1977, *Semantics II*, s.725.
8. Konunun ayrıntılı özeti için bkz. G.N.Leech 1983:48-56.
9. Ünlemlerin tanımı ve sınıflandırılması konusunda kaynakçaya dayanan açıklamalar için bkz. D. Aksan (yönetiminde), 1976, *Sözcük Türleri II*, Ankara: TDK Yayınları, s.45-50 dipnotları.

KAYNAKLAR

- Atabay, N., Kutluk, İ., Özel, S. (1976). *Sözcük Türleri Cilt I ve II*, (D. Aksan yönetiminde). Ankara: TDK.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Dizdaroğlu, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara:TDK.
- Gencan, T.N. (1979). *Dilbilgisi*. Gözden geçirilmiş 4. baskı. Ankara: TDK.
- Halliday, M.A.K. (1970). "Clause Types and Structural Functions." J.Lyons (ed.) *New Horizons in Linguistics*. Harmondsworth: Penguin, içinde,s.140-165.
- ____ (1985). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: TDK.
- Huddleston, R. (1976). *An Introduction to English Transformational Syntax*. Longman.
- Jakobson, R. (1960). "Linguistics and Poetics." .A.Sebeok (ed.), *Style in Language*, Cambridge, Mass. :MIT Press, içi ide, s.350-377.

- Kocaman,A.(1983). "Dilin Temel İşlevleri." *Türk Dili* XLVI:378 (Haziran 1983): 342-347.
- Leech, G.N. (1983). *Principles of Pragmatics*. New York: Longman.
- Levinson,S.C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics Vol.I and II*. Cambridge: Cambridge University Press
- Quirk, R., Greenbaum,S., Leech, G. ve Svartvik,J. (1972). *A Grammar of Contemporary English*. London: Longman.
- Searle, J.R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinanoğlu, S. (1959). "Kelimelerin Bölüklere Ayrılması Üzerine Deneme." *Dilbilgisi Sorunları*, 1976, Ankara: TDK içinde, s.197-203.
- Smith,N.V. (1989). *The Twitter Machine: Reflections on Language*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- Vardar, B. (1982). *Dilbilim Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: TDK.